

„Utazás” Németh László színházában

Emlékezés Németh László-rendezéseimre, drámáinak előadásaira, és arra is, ami közben az életemben történt

(1954-ben a Magyar Rádió drámai osztályán dolgoztam, mint úgynevezett „volontőr” asszisztens, s bár ez csak minimális anyagi juttatást jelentett, módot adott arra, hogy megismerkedjem a rádiószínházzal és rendezéssel. Délelőttönként – amikor a rádióban nem volt munka – bejárhattam Nádasdy Kálmán operaházi Verdi Otelló és Apáthi Imre Petőfi, ill. Jókai színházi próbáira.¹ Mindez a lehető legjobb iskolát jelentette a két éves várakozás idején, ameddig a Színházművészeti Főiskola rendező tanszaka nem indított rendezőosztályt. (Visszagondolva, ebben a két évben legalább annyit tanultam a rendezés mesterségéről, mint később a Főiskolán. S ha még azt is hozzáteszem, hogy két barátommal eljárhattam az 1945 óta (1956-ig) gyalázatos módon elhallgattatott dr. Németh Antalhoz,² aki otthonában foglalkozott velünk, elmondhatom, hogy ritka szerencsés ember vagyok. Németh Antallal alkalmanként Goethe Faustját elemeztük, sőt el is próbáltuk a mű egy-egy jelenetét. (Mindaddig, amíg ki nem derült, hogy dr. Németh lakását egy szemközti ablakból figyelik, és rendszeresen jelentik összes látogatóját. Mikor ő ezt megtudta, megszakadtak találkozásaink.)

Én a Színházművészeti Főiskola [ma Egyetem] után a Debreceni Csokonai Színházban 5 évig, a Madách Színházban 21 évig, közben 2 esztendőn át részben ismét Debrecenben rendeztem. 1988-tól előbb négy éven át a Pécsi Nemzeti, majd nyolc évig a Debreceni Csokonai Színház igazgatója és rendezője voltam.)

A Rádiószínház műsorán 1954–56 között érezhető volt az 1953-as kormányprogram hatása. Az 55-ös resztalinizálás ellenére igényes volt ez a műsor, még a kötelező propagandadarabok ellenére is. A korábbi, viszonylagos enyhülés jegyében legalább egyre több klasszikus drámát mutattak be kitűnő szereposztásban. Szerencsémre majdnem mindig a nagyobb produkciókhoz osztottak be másodasszisztensként, így főként a klasszikus művek próbáin figyelhettem a rendezők és színészek munkáját. A Rádiószínháznak nem volt állandó társulata, ezért a „belső” és jelentős „külső” rendezők elképzelésük szerint szabadon válogathattak a budapesti és nyaranta a vidéki színészek közül.

LENGYEL GYÖRGY (1936) Tizenöt éven át a debreceni Csokonai Színház igazgatója és főrendezője. Huszonegy évig a Madách Színház rendezője és a Pécsi Nemzeti Színház igazgatója. Vallomáskönyve: *Színházi emberek* (2008).

Egy-egy addig nem előadott, elhallgatott magyar író művét is műsorra tűzték. A drámai osztályon a legnagyobb figyelem két kortárs szerző alkotásának előkészítését kísérte. Az első Tamási Áron *Ábel* című regénye első, Erdélyben játszódó részének rádióadaptációja volt, amelyet jól ismertem otthoni könyvtárunkból, a szép halinakötéses kiadásban. A második mű szerzőjének, Németh Lászlónak drámáival akkortájt ismerkedtem,³ de a *Petőfi Mezőberényben* című új egyfelvonásosát, amelynek ősbemutatójára készültünk, még nem olvastam. Török Tamás⁴ rendezte a produkciót, akinek ezúttal első asszisztense lehettem.

Németh László a „Galileiről lepattant szikrá”-nak nevezte egyfelvonásosát, amelyben ő az 1945 után kialakított hivatalos, leegyszerűsített, népi forradalmár Petőfi-ábrázolás helyett élő embert formált, aki hitvesével és féléves gyermekével szeretne boldogan élni és alkotni. Petőfi, a rendkívüli tehetséges és szeretni való fiatalember természetesen elkötelezett híve a szabadságharcnak, azonban nem a saját elszánásából, hanem Egressy Gábor, a kiváló színész-barát rábeszélésére határozza el magát, hogy elindul a csatába. Egressy meggyőzi a habozó költőt arról, hogy „Petőfi” helye a csatában van. Úgy gondolja – és Szendrey Júlia „se szól ellene”, hogy enélkül nem lehet fenntartani, sőt tovább építeni a lánglelkű forradalmár Petőfi-képét a nemzetben, amelynek erre szerintük mindenáron szüksége van. Csak a vendéglátó Orlay Petrich család tagjai óvják a fiatal költőt, ők akarják megmenteni őt a hazának, a családjának, a költészetnek, az életnek. Ők szeretik igazán Petőfit. Mindhiába, Egressy „nagyjelenetével” eléri a célját: sikerül feltüzelnie Petőfit, akiben úrrá lesz a haza iránti elkötelezettség érzése, és elindul a csatába.⁵ A dráma befejezésekor Orlayné a távolodó Petőfi után nézve, váteszként, megérzi: a költő most indul a halálba.

A próbák különlegesen ihletett hangulatban folytak, mindenki érezte a feladat és az alkalom különleges szépségét: tudták, hogy olyan kiemelkedő író remekművét szólaltathatják meg, aki a diktatúrában elszenvedett kilencéves elhallgatása után most *először* szólalhat meg. A felvétel nagyon jól sikerült.⁶ Ez az előadás értékes élményt adna a mai hallgatónak is. *(Feltéve, ha a Magyar Rádió ezt és a többi Németh László rádió- és élő színházi előadás felvételét műsorra tűzné időnként, mint egykor vasárnap kora estéknént...)*

A bemutató után több cikk jelent meg a drámáról, a legtöbb támadta a szerzőt és a darabot. Két cikk volt a legagresszívebb, amelyben az „illetékes” dogmatikus főítészek menten lecsaptak Németh Lászlóra az első alkalommal, amikor megjelenhetett a nyilvánosság előtt, s a párt fő cenzorait az irányított sajtó sortüze követte. Hiába ismerhette Révai József, Horváth Márton és Bóka László (Petőfi-kutatóként, irodalomtörténészként) azokat a forrásokat: leveleket, naplójegyzeteket, amelyekben Petőfi ifjú apaként Mezőberényben nem csatáról „álmodik”, hanem Erdély hegyeibe képzele magát, remélve, hogy ott talál nyugalmat, menedéket, ahol családjának és a költészetnek élhetne. Az előbb említettek pártosan védték a „népi demokrácia” „hevét s nevét”, azaz a torz „Lobogónk Petőfi”⁷ képet.

Németh László *Galilei* drámáját 1956. október 20-án, a forradalom előtti végletesen feszült napokban mutatta be a Nemzeti Színház kamaraszínháza Gellért

Endre rendezésében, Bessenyey Ferencsel a főszerepben. A mű megírására Benedek András biztatta az író.⁸ Az elkészült kéziratot a szerzőnek újabb és újabb igazításokat kellett tennie, amelyeket a párt inkvizítorai, élükön a kultúrpolitikát irányító Révai Józseffel, szabtak meg a bemutatás feltételeként, s amikor már reménykedni lehetett az elfogadásban, a párt korifeusai ismét újabb feltétellel álltak elő. A dráma negyedik felvonásának, a befejezésnek az átírását „kérték”. Németh László ugyan eleget tett a feltételnek, de a maga módján teljesítette azt. Olyan új befejezést írt, amely immár a saját tragédiájáról szól „görögös” befejezéssel, amellyel Galilei tragédiáját hangsúlyozta a mű végén. Akadt később olyan ostoba és értetlen „véleményező”, aki szerint az eredeti és az átírt negyedik felvonás között „alig” van különbség. Németh László nem így látta ezt. „Azok között, akik a darab mindkét változatát ismerik, sokan az elsőt szeretik jobban. Az valóban tisztább, egyszerűbb, jobban előrevetíti Galilei életének utolsó, leghősibb szakaszát” (Németh László).⁹

Az első változatban Galilei, tanítványa Torricelli megvilágosító szavai hatására, ráébred, hogy az Inkvizíció által kikényszerített „beismeréssel” ő a tudomány fejlődésének jövőjéért hozott áldozatot, azért, hogy megírhasa a mindennél fontosabb fő művet: az „Új tudományt”. A második (átírt) változatban ellenben arra kell rádöbbsennie, hogy az áldozat, amelyet hozott, valójában hiábavaló volt, mert a tudomány nélküle is halad majd előre a fiatalokkal. Az első változat Galileije bizakodó, előre tekintő, az átíratott változaté tragikus, „görögös” hős. Ezt csikarták ki az íróból. Nem véletlen, hogy Németh László ragaszkodott ahhoz, hogy műve minden kiadásában *mindkét* változatnak szerepelnie kell. De az elkészült mű így méginkább vádbeszéd lett a párt Inkvizíciója, a diktatúra ellen, amely a bemutató után három nappal összedőlt.

Németh László és műveinek óvatos társadalmi elfogadása 1954-ben kezdődött el lassú és bonyolult folyamatként. A második szakasz a forradalom leverése után, 1957-ben juttatott „rehabilitációs” Kossuth-díjjal vette kezdetét, amikor az új helytartó és köre meg akarta nyerni magának az értelmiségnek azt a részét, amely a kommunista diktatúra alatt levegőhöz is alig jutott. (Azok, akik éppen Németh Lászlót vádolták kompromisszummal – a díj elfogadása miatt –, legalább megnézhetnék volna az 57-ben Kossuth-díjjal kitüntetettek jegyzékét.)¹⁰

A fordítás „gályapadjától” lépésenként nyílt meg az út saját műveinek publikálása, így drámái bemutatása felé is, leginkább a Madách, a Veszprémi Petőfi Színház, később a Nemzeti, majd egyre több magyar színház óvatos bemutatójával. De minden új könyvét, tanulmányát és drámáit – a színházi bemutatók alkalmával – 1989-ig dogmatikus ideológiai „értékelések”, retardált eszmei alapról induló szellemi viták követték. Egy-egy fórumon, egy-egy tanulmányban még ma is akad olyan vélemény, amely Németh László egyedülálló életművét bele- vagy félremagyarázással közelíti meg.¹¹

(1956 novemberének szorongásos, depressziós hónapjából egyetlen jó emlékem maradt: akkor olvastam el Németh László *Égető Eszter* című regényét. A szüleim a nővéremmel és sógorommal együtt a viszonylag fűtött szobában aludtak, de én a másik, a hideg szobát választottam az éjszakákra, hogy elmenekülhessek a napi rettenetek elől, és olvassak. Ritka élményt adott Németh László regénye, amelyet mint minden akkoriban olvasott darabot és nagyobb prózai művet színpadi bemutatásra képzeltem el, természetesen szereposztásterveket készítve. *Égető Esztert* Tolnay Klárirra osztottam. (Nagy kár, hogy csak a Matthiás panzió főszerepét játszhatta el. Mint kivételesen okos és érzékeny színésznőt később őt tartottam több Németh László-dráma ideális hősnőjének. Milyen nagyszerű *Ágota* vagy *Anna* lett volna a Nagy család vagy a Cseresnyés szerepeiben!)

1957 tavaszán szüleimmel együtt megnéztük a Széchenyi előadását a Madách Kamaraszínházban. Családi ünnepként emlékszem erre az estére. Mindmáig felejthetetlen, erős emléket hagyott bennem ez az előadás Tímár Józseffel a címszerepben egyszerűségével, fájdalomával, önsebző iróniájával, emberi nagyságával. (Nem véletlenül tartotta a szerző Tímárt ideális hősnek a háború előtt bemutatott drámái számára. Tímár József az lehetett volna később is, ha 1951-ben a párt és végrehajtói nem űzik el őt a Nemzetiből, s ezzel nem kényszerítik olyan fizikai munkára, amely egész életére tönkretette az egészségét.)¹² Mint később megtudtuk, mi az utolsó előtti előadást, a kilencediket(!) láttuk. A tizedik után betiltották. A kilencedik estén a nézőtérben mindenki összeszorult szívvel figyelt, s gondolom majd mindenki ráismert az 1848-as és 1956-os orosz cári, majd szovjet fegyverekkel leverett két forradalmat követő tragikus állapotok, a megtorlások azonoságára. 1957 telén és tavaszán a színházakat zsúfolásig megtöltő közönség még hónapokig kereste a biztató szavakat, kapaszkodott a prózai színházak előadásába. Ha az előadott darabokban vagy a gesztusokban a jelen kilátástalan valóságára utaló legkisebb utalást is véltek felfedezni, élénken, hálásan reagáltak.¹³ Ez sokszor túllépett a nézőtér hullámszásán, az összesűgások halk moráján vagy a rádöbbenés különös csendjén, ilyenkor a közönség addig visszafojtott indulata tapsviharban tört elő. Eképpen találta meg a publikum a tiltakozás lehetőségét az új önkényuralom ellen, miközben látszólag „csak” az előadást ünnepelte. A Széchenyi Madách színházi estéjén is így történt, a nézőtér a kitörő tapsokban fejezte ki: értjük a mű előadásának üzenetét, és mi itt egyek vagyunk Veletek.

* * *

1956-ban vettek fel a Színház és Filmművészeti Főiskolára. A dramaturgiatanárunk – az első megtartott előadása után 56-os „magatartása” miatt letartóztatott Háy Gyula¹⁴ helyett – Gyárfás Miklós¹⁵ lett, akinek egyik legkedvesebb írója Németh László volt. Különös, szinte megszállott lelkesedéssel, nagyszerűen elemezte drámáit, mi pedig egyre többen fedeztük fel Németh László műveit.¹⁶ A főiskolai tanulmányok befejezésekor a diplomarendezésre egy-egy vidéki színháznál került sor. Számomra nagy öröm volt, hogy az ötödik tanulmányi év nagy részében az akkor Szendrő József¹⁷ vezette Debreceni Csokonai Színházban dolgozhattam, amelynek kiváló társulata volt. Amikor Szendrő először kérdezte meg az akkor még viruló Fészek Klub asztalánál: Mit akar vizsgának rendezni? – javaslataim között volt Németh László *Villámfénynél* és *Papucshős* című műve is.

1961 ősztől Debrecenbe szerződtem, de akkorra már a szeretett Szendrő József igazgatói székébe Taar Ferenc (megszólítása „Taar elvtárs” volt) ült be.¹⁸ Neki is elmondtam

elképzeléseimet, de csak 1962-ben, Vámos László főrendező javaslatára rendezhettem Németh László darabot: az *Utazás* című új vígjátékát. Ez az 1962/63-as évad novemberében volt.)

A Galilei közvetlen az 1956-os forradalom előtt a Nemzetiben (1957 májusáig több mint százszor játszották!), a *Széchenyi* pedig utána, 1957 májusában kerülhetett színre (tíz alkalommal!), de a vidéki színházaknak még több évig az *Utazás* színrevitelével kellett beérniük. Ez a vígjáték Németh László 1959-ben, a Szovjetunióban tett egyhónapos tanulmányútjának mellékterméke, válasz arra a kétoldalról érkező fanyalgó vagy éppen ellenséges „fogadtatásra”, amelyben Németh László a hazaérkezése után részesült. A tanár vergődésében a szerző saját kínjai vannak jelen, akit kétfelől szorít a társadalom, és nem engedi békében alkotni. A keserű humorral íródott mű nagyon jellemző a minden rosszból valami jót is kisajtoló íróra s emberre. („Gályarabság”!) S ha megértjük a darab „szöveg alatti” tartalmát, akkor csakis tragikomédiának s nem vígjátéknak játszhatjuk el Karádi tanár úr keserves történetét.

Társulatunk a próbák megkezdése előtt megtisztelő küldeményt kapott a szerzőtől, egy tanulmányt, amelyet nekünk írt. Vallomás és instrukció volt ez, mint Németh László valamennyi hasonló írása, amelyet kedves színészeinek, egy-egy társulatnak, rendezőnek írt régebben, egy-egy alkalommal. A levél tanácsait követve előadásunk mondandója így lett hűségesebb a szerző elképzeléséhez, mint a Nemzeti eredeti bemutatója. Előadásunkban a megkínzott, szerencsétlen hős, Karádi tanár úr fájdalma és tragikomikus küzdelme a nagyra becsült és szeretett művész, Novák István alakításában drámaibbá vált, mint a Nemzeti előadásában, ahol a környezet, a többi szereplő elrajzolt, karikatúrisztikus jellege miatt a kitűnő Maklár Zoltánról (Karádi) gyakran elterelődött a figyelem.¹⁹

Ha másként alakul a második, 1964-es (egyben utolsó) Nemzeti színházi vendégrendezésem története, akkor 1966 őszén leszerződöm a Nemzetihez, s első munkám, évadnyitóként, a *Villámfény* lett volna, a társadalmi drámák legbátrabb remeke, amely 1938-ban, megszületése idején éles vádirat volt. Az maradt a hatvanas évekre is. A tervezett előadás szereposztását még velem beszélte meg Both Béla igazgató, de az előadást, ugyanazokkal a szereplőkkel, már más „abszolválta”.²⁰

A Veszprémi Petőfi Színházban is kudarcba fulladt az a szándékom, hogy – mint vendég – megrendezzem Németh László *Győzelem* című drámáját. Ez a kevésbé ismert dráma is gazdag önéletrajzi motívumokban, ezért javasoltam a színháznak ősbemutatóként. A főszerepre Kovács Györgyöt, a magyar színjátszás egyik kiemelkedő művészt hívtam meg Kolozsvárról, akit egy korábbi erdélyi utamon ismertem meg. Nagy esemény lett volna, ha megismerhette volna őt a közönség.²¹

A Madách Színházban, azt hittem, soha nem nyílik lehetőségem Németh László-dráma rendezésére, mivel a főrendező, majd igazgató, Ádám Ottó tiszteletre méltó feladatának érezte, hogy ő vigye színre, majd képernyőre mennél több művét.²² Régi vágyam teljesüléséhez, a *Papucshős* megrendezéséhez a vé-

letlenek összjátéka segített hozzá. A színházban szerepet kerestünk Pécsi Sándornak, s a *Papucshős* mintha neki íródott volna. Az előadás pályám egyik nagy öröme lett Pécsi Sándor mellett Psota Irén és Vass Éva kiváló alakításaival.

(A rendezőktől gyakran kérdezik meg: miért vonzódik egy drámához? Van, amikor a válasz jól megfogalmazható, sokszor azonban csak több motívumból kerekedhet magyarázat. Így van ez az én Papucshőssel való kapcsolatommal is. Fiatalon erős olvasmányélményem volt, úgy éreztem, hogy „személyes kapcsolat” van a szerző és a címszerep között, s ennek a titoknak a megfejtése izgatott. Érdekelt Sebestyén a főhős, Lonka, a feleség és Viola, egyáltalán nem a társalgási darabok agyon únt háromszögére emlékeztető konfliktusuk, valamint a Sebestyént körülvevő, fullasztó kiskvárosi környezet. A Papucshősben és Németh László összes „vallomásos” drámájában a rendkívül gazdag pszichológiai ábrázolás mellett az író gondolatvilága, eszméi, történelemlátása fejeződik ki. Játsozójának drámái magyar vagy világtörténelmi keretek között, különböző díszletekben, mindenkor a magyar társadalom problémáiról szólnak, belső és külső konfliktusoktól feszített hősei a magyar lét kérdéseivel küzdenek, és az emberi igazságért vívnak. Életműve ezért szól mindenkor a magyar olvasókhhoz. Kétségtelen, hogy kevés darabja ad lehetőséget teátrális, látványos rendezésre, annál hálásabb rendezői feladat az emberi kapcsolatok, társadalmi helyzetek és viszonyok megfejtése és bemutatása.)

A *Papucshős* Sebestyéne egyike azoknak a tragikomikus hősöknek, akiknek egy-egy vonásában mintha az író fájdalmas önróniával önmagát is élve boncolná.

Pécsi Sándor művészetét fiatalkorom óta kivételesen szerettem, gazdag, sok életigazsággal, szívbéli humorral, személyes élményektől ihletett és végtelen fantáziával megteremtett, mindenkire oly közel kerülő portréiért.²³ Hálás vagyok a sorsomnak, hogy 1965-től hét éven át, élete végéig, több rendezésemben dolgozhattam vele. Pécsi Sándor nagyon szerette Holly Sebestyén alakját. Mint ha Csehov tokba bújt embere kelt volna életre a magyar pusztában, az ő Sebestyén portréjában. Megjelent előttünk a tudást mohón rajongó ember, aki egy szerencsétlen házasság megaláztatásában kínlódik. S ha karakterének puhasága engedné, kitorne verméből, erre biztatja őt a jó barát, Viola is. Visszahullása az önfeladásba komédiai helyzet, de igazi tragédia, ha a színész meg tudja mutatni Sebestyén értékeit is. Pécsi éppen ennek volt a mestere, a karakterek emberi sokrétűségét tudta gazdagon felmutatni.²⁴

Nádasdy Kálmán az ötvenes évek ostoba sematikus vagy „pozitív”, vagy negatív hős” dráma és színjátszás elméletét nevetségessé téve mondta egyszer: nincs vagy-vagy, mindenkinek megvan a maga vacak igaza. A darab két nőalakja mintha ennek bizonyítéka lenne, és az előadásban a két kitűnő színésznő gazdagon bontotta ki a karakterek motívumait, színeit. Lonkában, a feleségben, Psota Irén nem az önző feleséget, hanem a saját szenvedélyeivel küzdő asszonyt hangsúlyozta, aki maga is kínlódik egy szerencsétlenné vált házasságban. Vass Éva nem Solness építőmestert a meredek pallóra csábító, megszállott, démoni Hildát mutatta fel Violában, hanem Sebestyén őszinte barátját, akinek egyéniségében lírai erővel él az emberi jóság szeretete. A darab eszméjét éppen Viola

mondja el: „nem lehet nagyobb kötelessége az embernek, mint önmagáért felvenni a szabadságharcot”. Ez a biztató parancs mintha az író más drámáiban is megszólalna, persze kimondatlanul, amikor csak egy-egy hős olyan szerető asszonnyal, lánnyal vagy igaz baráttal találkozik, aki megmentené őt az adott veszélyes emberi vagy társadalmi helyzetből.

* * *

Harmadik debreceni periódusomhoz érve, már kezdettől, 1992-től terveztem Németh László életműve egyik kiemelkedő alkotásának, a *Galileinek* színrevitelét. Emlékeimben őriztem Gellért Endre 1956-os kiváló rendezését. Azt is tudtam, milyen meghatározó volt Gellért szerepe a Galilei megszületésében. Nádasdy Kálmánnal együtt őt tartottam rendezői példaképemnek.²⁵

(Példaképpel jó élni, mert ha van, akire felnézünk, s akit a magunk módján követni akarunk, az megszabja pályánk s különösen a színházi létünk etikai és művészi koordinátáit. A magyar színjátszást mindig is folyamatnak éreztem. A mindenkori utódoknak

Pócs Irén és Pócs Sándor (1962. Németh László: A papucshős)

tudnia kell: kitől veszik át – nem a marsallbotot! – a feladatot. Márpedig a magyar színeszetnek mindig volt feladata hol a nemzet megmaradásában, hol a nyelv megőrzésében, hol a történelmünk során a különböző zsarnokságok elleni lázadásban. „Üsd az orrát, magyar, ki bántja a tied!”, kiáltotta Somlay fájdalomtól összeszorult szívvel, de teljes tudóval 1951-ben Petúrként – neki, a színészhírnéknak még mintha elnézték volna, hogy látszólag a Bánk bán, a dráma előadásának a keretén belül kikiáltta, ami a nézőkben el volt fojtva – miközben a Nemzeti Színház falain kívül kommunista diktatúra volt. S a nézők minden este viharos tapsal feleltek. Értették, megköszönték.)

A Galilei színre kerülését, színpadi megszületését, Nemzeti-beli útját két szerető „bába” segítette, és sok-sok ellenség nehezítette. Mert a hatalom hierarchiájának lépcsőin sokan álltak, és követelték a mű meghamisítását vagy a diktatúra politikai ravaszságával halogatták a bemutatót. A Galilei előadását körülvevő társadalmi, politikai légkör, majd a mű és előadásának fogadtatása a szabadságharc előjátéka lett, a jelentősége pedig rendkívüli volt. 1957 telén, tavaszán a forradalom vérbefojtása után – több mint száz előadáson át – tudott mindannyiunknak menedéket, vigasztalást adni. Vigasztalást, a tovább éléshez nélkülözhetetlen bátorító szót kaptunk a remekműtől újra és újra, amikor csak néztük a Katona József Színházban. (Galilei volt – számomra – Bessenyei Ferenc legmélyebben átélt alakítása az 1954-es, első Othello, Asztrov, Kossuth és Görgey mellett.)

A Galilei-dramát Németh László drámaírói életműve középpontjának éreztem, amióta megismertem. A mű belső és dramaturgiai értékei mellett Galilei megtörtetésének történetét az Inkvizíció által és a párdiktatúra Németh László ellen folytatott szellemi és egzisztenciális háborúját, az író elnémítását, majd 1945-től „gályarabságát” azonos tragédiának gondoltam. Illés Endre *Egy vacsora emléke* 1976-os, különös, de informatív írásából²⁶ ismerhettem meg a Galilei-dráma „átíratásának” s a kikényszerített második befejezésnek a történetét, valamint Németh László hozzá és Fodor Ilonának írt leveleiből. Amikor először gondoltam a dráma előadására, akkor gondoltam először arra, hogy igazságot kellene szolgáltatni az eredeti, beavatkozástól mentes negyedik felvonásnak.

* * *

Ennek 1992-ben jött el az ideje, pályám harmadik, debreceni szakaszában. Amikor megismertem az eredeti negyedik felvonást, az egész mű más dimenziókat kapott. A dráma eredeti IV. felvonásának befejezése, a záró kóda az alkotómunka visszakapott értelméről szól, arról, hogy Galileiből ugyan kínzással kikényszeríthette az Inkvizíció a kopernikusi tanok visszavonását, de ő az áldozatát a tudomány jövőjéért tette, mert tudta: hátra van életének nagy lehetősége, létre kell még hoznia legnagyobb művét, az „Új tudományt”.

* * *

(Bertolt Brecht egyik legjelentősebb darabja a Galilei élete. Debrecenben a Szecsuáni jólélek, vagy a Kaukázusi krétakör című darabját rendezve Brechtben nemcsak a dramaturgia egyik meghatározó újítóját tiszteltem, de megértettem tételének kettősségét:

a Szecsuaniban az életbenmaradásért *Sen Tének*, a kis kurtizánnak Sui Táová, saját kegyetlen nagybácsiává kell válnia azért, mert csak így tudja majd megszületendő gyermekét felnevelni. A Kaukázusi krétakörben ha nincs egy ravasz csavargóból lett bíró, az ő csele nélkül nem tudna győzni az igazság. Brecht azt hirdeti: a kapitalista társadalomban az igazság csak ravaszsággal tud győzni. Mégis mindkét mű végkicsengése humanista.

A Brecht főművének tartott Galilei élete azonban minden művészi erénye ellenére több ellentmondást vet fel. A darab természetesen a tudomány felelősségéről szól az atombomba feltalálása, illetve a második világháború befejezése adta krízis helyzetben. De Azdak bíró nagyszerű ravaszsága vagy *Sen Te* mindenki más számára kegyetlenségét igazolja, hogy így menti meg születendő gyermeke életét. Galilei és a mögötte rejtőző brechti én motívációja nem ilyen elfogadható. Lehet, hogy azért, mert Brecht saját egyénisége is sok kérdést vet fel. Az életét hazugság árán megmentő Brecht lehet rokonszenves azoknak, akik annak örülnek, hogy ezzel megtagadta kommunista párttagságát, baloldaliságát a boszorkányüldöző módszerekkel élő Amerika Ellenes Bizottság (HUAC) előtt 1948-ban, miközben együttműködött Amerikában a szovjet titkosszolgálatlaltal, s valószínűsíthető, hogy az ő segítségükkel menekült el hazugsága estéjén, 1948-ban Európába. (S mire az érthetetlenül – vagy érthetően! – oda nem figyelő FBI és CIA észbekap B. B. már Svájcban van.) Az NDK-ba 1949-ben hazatérő marxista Brecht hírdetett népszerűtete és világnézete között alapvető ellentét van a szovjet helytartó főkonzullal, az NDK főembereivel tartott szoros kapcsolat között. B. B. játzmája mindvégig kettős, svájci (osztrák?) útlevelel a zsebében élete végéig együttműködni a diktatúrával, még akkor is torz paktum, ha ez az ára a saját színháza, a kiváló Berliner Ensemble létrehozásának. Brecht 1953-ban megtagadja a „munkásosztályt” a berlini felkeléskor, 1954-ben átvieszi a Sztálin Békedíjat, s ekközben a fiókjának írja a Sztálin-ellenes pamfletteket. A Galilei és Brecht által megfizetett ár, annak módja s maga a cél, amiért tették, nem mérhető egyformán. Vannak „ítészek”, akik nemcsak engedékenyen „megértik” Brecht behódolását a politikai hatalmaknak, mert az a művészet érdekében történik, de némi képpen Németh Galileije áldozatának megítélésére is rávetítik azt.²⁷

Németh László megrázó önvallomásai közé tartozik a dráma megszületésének történetéről, a gályarabságáról, a Nemzeti Színházba való „visszatérés” lehetőségéről szóló írása. Ő is kiszolgáltatottja lett az Inkvizíció (a Hivatal) követelményeinek, s az ő életének Torricellijei – Gellért Endre a rendező és Benedek András, a dramaturg – sem tudták őt megmenteni. A különböző funkcionáriusok változtatáskövetelése a mű befejezését érintette. Az eredeti drámában a III. felvonás inkvizíciós jelenetében, a kínzókamrában kinyögött kétségbeesett „megtagadást” követő negyedik felvonásban, Galilei a visszavonás székelyében merülten (N. L.) a tudomány és az emberiség árulójának érzi magát. De tanítványa, Torricelli meggyőzi arról, hogy a természeti igazságokat nem lehet visszavonni, s hogy Galilei becsülete éppen azt követeli meg, hogy új természettörvényeket fedezzen fel ezután. Mint Németh tanulmányában írja: „így válik értelmessé életben maradása”. Szimbolikus értelme van Galilei új műve címének is: „új tudomány ez is itt – ezen az éjjelen ötlött az eszembe. Új tudomány – világos, józan, kísérleteken nyugvó ahelyett, aminek a nevében meggyötörtek.”

De messzebbre is mutat, többet is mond el ez a befejezés, éppen arról, amit ugyancsak a szerző fogalmazott meg az eredeti befejezés megszületéséről s igazáról: „Ez volt a történelmi igazság, ez felelt meg a helyzetnek is, amelyben éltünk...” A megkövetelt új befejezésről idézem Németh Lászlót:²⁸ „Ki akarják cserélni az egész negyedik felvonást. Ne azzal végződjék a dráma, hogy Galileinek érdemes volt megmentenie magát, pedig az elkövetkező tíz év munkái igazolják majd őt: ekkor alkotta életművében a legfontosabbat. Most mégis azt kívánják, hogy a negyedik felvonásban Galilei ébredjen rá, kár volt a gyalázatot vállalnia, a tudományt s a fáklyákat tanítványai nélküle is továbbvizszik.”

(Feltételezhető, hogy elsősorban Révai s a többiek azért ragaszkodtak az átíráshoz, hogy Galileire, az egyénre hárítsák a felelősséget, a szégyent a megtagadásért, s ezzel felmentsék az akkori inkvizitorokkal együtt önmagukat is.)

A debreceni előadás igazságot akart szolgáltatni Galileinek és Németh Lászlónak a majd negyven év utáni színházi perújrafelvétellel, amelyben először szólal meg az eredeti változat.

(Lakatosné Németh Ágnes, az író lánya édesapja kézírásából gépelte le számunkra az eredeti felvonást, Szakonyi Károly néhány be nem fejezett mondatot restaurált.)

* * *

A címszerepre Héjja Sándort²⁹ kértem fel, aki a dráma elolvasása után boldogan vállalta a szerepet. Minden nagy szerepnek és alkotójának különleges belső története van, az ő találkozásának Galileivel azért különösen megrázó a története, mert a legértékesebb magyar színészek egyikének Erdélyből eljövetele óta ez volt a legméltóbb feladata és, sajnos, egyben szimbolikus búcsúja is hivatásától.

(Sütő András trilógiájának és más műveinek, az erdélyi magyar irodalom értékeinek az írással egyenértékű megszólaltatója először vallhatott „itthon” önmagáról. Ő maga volt Galilei, aki a családja s a maga életéért meghozta az áldozatot nem beismeréssel, hanem a maga szűkebb s igazi hazájának elhagyásával. Mint Galilei, ő is önmagát tépve kérdezte magától minden nap: megtehettem-e, helyesen tettem-e, érdemes volt-e?)

Az életünk nehéz helyzeteiben a bennünket mardosó kétséget többnyire a hozzánk legközelebb állók próbálják eloszlatni, de vannak olyan csapdák, amelyekből csak magunk tudjuk kihúzni magunkat, van, hogy csak ideig-óráig, de néha sikerülhet akár örökre is. Héjja Sándort a mellette állók – s közénk sorolom a Torricellik között magamat is – néha csak napokra, órákra tudták, tudtuk megóvni a fájdalomtól, kétségektől. Galileijében mindez megszólalt. Anélkül, hogy erről egy szót is ejtett volna. S anélkül, hogy a körülötte levők nagyobb része ezt tudta vagy érezte volna. Ő megtette a dolgát, megszülte vallomásos Galileijét. Nem tudhattam, hogy nemsokára olyan küzdelem vár rá, amely neki, a mélyen hívőnek is a legsúlyosabb próbatétel lesz.

Néha, amikor megköszönte a debreceni közönség ovációját, olyan fényt láttam a szemében villanni, amelyet utoljára Tímár Józsefében láttam, aki halálos betegen játszott a estéről estére Willy Lomant az Ügynök halálában, s amikor a régi Nemzeti egykori vasajtójában meghajolt, örökre elfelejthetetlen mosoly volt az arcán, az öröm s – az örökre búcsúzása. Én ezt Debrecenben Héjja Sándorral majd minden Galilei-előadás végén átéltem, de akkor azzal magyaráztam, hogy annak öröme varázsolja arcára a mo-

solyt, hogy végre olyan szerepben vállalhat, ami igazán az övé. Biztosan így is volt, de ma már tudom, hogy az élet tragikus párhuzama miatt is éreztem hasonlóknak a két nagy színész arckifejezését. Ma már tudom: belejártam a megérezésem is, amelyet az a szorongás táplált, hogy a próbák előtti és alatti beszélgetéseinkből megtudtam, mi történik velem, velük Pécsen, ahol nemrég együtt dolgoztunk. Amikor „végleg” el kellett búcsúznom Tőle Pécsen, az járt az eszemben, s később más barátai is ezt erősítették meg, hogy az ő kórtörténetében is kegyetlen szerepet játszottak az emberi tényezők.

A technika jó segítséget ad a színházi alkotások megőrzéséhez. Rettenetes károkat okoznak azok, akik megsemmisítik vagy nem ápolják ezeket a művészi relikviákat. Egy nagy angol színész még a negyvenes években arról álmodott, milyen szép lenne, ha olykor éjszaka – mint egy festményre – rápillanthatna a saját alakítására. Nem gyönyörködni, hanem tanulni akart volna belőle. A Galilei megmaradt, kopott videója megidézi ugyan az előadást, de el is keseríti a ma nézőjét, mert az elhalványodott, megkopott felvétel a színházművészet mulandóságának is bizonyítéka. A rádiófelvételen, amelyet magunk meghallgathatunk kis kazettáinkról, jobban él az előadás, s hozzáképzeltjük a gesztust, a tekintetet, az életet. De mindez csalóka szellemidézés. Az igazi emlék bennünk él, akik emlékezünk – ameddig emlékezhetünk. S amíg legalább elmondhatjuk, mire emlékezünk.)

Kezemben tartom a felesége által szépen megőrzött kéziratlapokat, amelyekről nem tudtam. Héjja Sándor sorai, gondolatai, vallomásai – a szerepre készülésközben. Talán még az emlékeinknél is erősebben idézik az alkotót is, a szerepet is, aki már nem is szerep, hanem az az ember, akivé ő: Héjja Sándor fog válni, ha eljön az ideje. Talán – játszom a gondolattal – az olvasó előtt is megjelenne, ha idézném a sorokat. Legalább néhányat ide másolok, hogy éreztessem, kiről is szólok:

– Hihetetlen egyszerűség, természetesség, de lélegzetelállító belső tartalom, valami olyat kell csinálni, mintha valaki egy dokumentumfilmet néz, és a szereplők magukat adva nem figyelnek a kamerára. Ez az egyszerűség és tartalom annál is inkább fontos, mert a szöveg elvontsága nem bírja a teatralitást, mert rögtön követhetlenné válik.

– Egy embert a félelmével, szorongásaival, szenvedélyes igazságkeresésével, küldetésstudatával megáldott, vagy ha úgy tetszik, megvert embert...

...mindig aktuális, amikor fennáll a lehetősége, hogy egy szervezet, párt, kutatócsoport abban a tévhitben élhet, hogy a hatalom birtokában [...] egyedül ő a hatalom letéteményese.

Hisz ha egy olyan embert, mint Galilei elítélhetnek, aki akkor a legnagyobb volt, nyílt figyelmeztetés, hogy retteghet bárki, aki nem veszi komolyan, a hatalom tiltásait, és játékszabályait.

Ez egy politikai, mondhatni koncepció per volt.

Vigyázni a vallásosságra – igaz hívő.

A pápát az elején nem kell alpári módon gyűlölni, még ebben is, bár fáj neki, megértő!!!

Galilei élete azt is példázza, hogy az ember nem felismeri, hanem harccal és fáradtsággal megteremti saját világát.

Mahatma Gandhi: tisztázatlan eszközökkel csakis tisztázatlan ügyekért lehet küzdeni, és csak azokért lehet felelősséget vállalni.

Galilei meghurcolása ellenére megtestesíti a természettudományok új alapjait, egy új és kitörölhetetlen tudományigényt.

...de nem látta meg a naiv zseni a XVII. század lényegét. Aki nincs velünk feltétel nélkül, az eretnek.

Galilei ekkor már valóban az európai tudomány fejedelme.

...az irányított művészet apostolainak a leghalványabb fogalmuk sincs a művészi alkotás lélektanáról, sőt a művészi szabadság védői sem ismerik...

Amikor a színészi-művészi alkotás „titkai”, lélektana, gyakorlata körül kutakodunk, mindig a színész belső életét kellene igazán ismernünk. Úgy vélem ezért, azok a rendezők járnak igaz úton, akik figyelnek, s rendelkeznek valami titkos érzékkel, amellyel az előttük álló ember (színész) gesztusaiból, cselekvéseiből, hangszúlyaiból megéreznek valamit, lehetőleg mennél többet abból, amit ő érez. Napjainkban szerte a világon mintha a Gordon Craig elképzelésének torzítása, a marionett rendező, rendezők szaporodnának el, s ritkábban találkozni annak a szektának a tagjaival, akik a lélekből, a csendből és a gondolatból merítenek, a Színészből s a magukéból. Pedig a nagy színházi alkotók, legjobb elődeink így alkottak. S hiszem, hogy a jövő is majd megtalálja újra a belső életre figyelés igazságát mint a mi pályánk alkotói módszerét. Héjja Sándor ilyen nagyon jó, ritka jeles elődünk.

S higyjünk abban, hogy – amint Madách építette színről színre nagy művét – a tézisre, antitézis következik. Még újraéledhet, feltámadhat az igaz szó, a fontos gondolat, a akkor újra figyelünk – figyelnek! – majd Németh László gondolatainak igaz színházára is.

Jó lenne! Így legyen!

JEGYZETEK

- 1 Apáthi Imre (1909–1960) a legkiválóbb magyar színházi emberek egyike. Színész, rendező, filmrendező. A Németh Antal vezette Nemzeti Színházban kezdte pályáját, kortársai között ő volt a legsikeresebb és legsokoldalúbb. Művész Színház névvel (a Paulay Ede utcában) Várkonyi Zoltánnal együtt vezette 1945–49-ig, az államosításig a legjobb magánszínházat. Ezután az Operett Színházba helyezték, majd a Petőfi és Jókai Színház főrendezője lett, végül – nagyon korai haláláig – a Nemzetiben dolgozott. Kiemelkedő rendezései: *Tartuffe*, *Don Carlos*, *Sasfiók*, *Vízkereszt*, *Kőszívű ember fiai*. Jobb időkben a magyar színházi élet kiemelkedő alkotója lehetett volna.
- 2 Dr. Németh Antal (1903–1968) színjátszásunk egyik legmeghatározóbb színházi embere, rendező, elméleti szakember, kritikus, pedagógus. Fiatalkori álmait előbb kisebb budapesti társulatoknál, majd Szegeden mint főrendező valósíthatta meg. 1930-ban jelent meg szerkesztésében az enciklopédikus értékű *Színészlexikon*. Feldolgozta a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* színpadi történetét. 1935-ben előbb a Magyar Rádió főrendezője, majd a Nemzeti Színház igazgatója lett, nagyszerű színházat teremtett. 1945 után, bár minden fórum igazolta őt – feltehetően Major Tamás személyi féltékenysége miatt –, 1956-ig nem rendezhetett, az életkörülményei válságossá váltak. 1956 után több vidéki színházban, utóljára Pécsen rendezett eseményszámba menő előadásokat, de igazgatója szakmai féltékenysége idő előtt nyugdíjazta. (Életről, munkásságáról „A teatralitás magyar főpapja” címmel jelent meg a *Színházi emberek* című kötetben írásom [Corvina, 2008]).
- 3 Minél többet szerettem volna megismerni az 1949-től az 1960-as évekig tiltott gyümölcsnek számító magyar és külföldi darabokból, amelyek javarészt a második világháború előtti Nemzeti, Víg és Madách Színház műsorán szerepeltek. Így ismertem meg többek között a magyar drámairodalomból Márai Sándor, Németh László, Tamási Áron, Illyés Gyula, Remenyik Zsigmond, Kodolányi János, Szép Ernő, Szomory Dezső és Zilahy Lajos műveit, ezen kívül fontos tanulmányokat, kritikákat, rendezőpéldányokat. Örök halálával tartozom a Keresztúry Dezső vezette Széchenyi Könyvtár Színház-történeti Osztályának, Bercellyné Monori Lolly osztályvezetőknek tanácsaikért, segítségükért.
- 4 Török Tamás (1925–1993) író, rendező, dramaturg. 1948-tól a Magyar Rádió rendezője, 1956–1957 között a dramaturgia vezetője. A rádiórendezés és dramaturgia kiemelkedő alkotója, aki a legnehezebb időkben is „csak” tehetségének köszönhette megbecsülését. 1956-ban a Szabad Kossuth Rádió munkatársa, ezért 1970-ig nem rendezhetett a rádióban. 1970–1985 között ismét a Magyar Rádió rendezője lett. Drámai művei: *Az eltűszentett birodalom* (1953); *Dél Keresztje* (1955); *Esperanza* (1957). Kiemelkedő hangjátéka: *Krúdy-fantázia* (1974), főszerepben: Latinovits Zoltán.
- 5 A *Petőfi Mezőberényben* című dráma fordulópontjának szövege:
SOMA S az most azt mondja: rohanj veszedbe?
PETŐFI Az most azt mondja: aki aláírta az adóslevelet, ha mindjárt a halálnak is, menjen és váltsa be.
EGRESSY odalép az utolsó szavaknál Úgy van, Sándor, a hősdalok költőjének ott van a helye, ahol a szabadság fénye csillog az utolsó szablyaélen. S ez a Bem seregében van.
SOMA Kockáztatnál – az ugrató irigység szavára, most, mikor úgyis hiába már – azt, amiről magad mondtad reggel, hogy nem is a tied, a népe, amely most mindenét veszti.
PETŐFI Nem az ugratók szavára, Soma.
SOMA halkán. Hát a Gáboréra.
PETŐFI Nem is a Gáboréra. Ők csak a súlyt vetették be, a mérleg én vagyok. S én azt érzem: ha egy Shakespeare-t vesztené bennem a magyarság, pedig őt a természet feléne tartom, az még fontosabb, hogy a nép legalább egy fia erkölcsében a hitét el ne vessze.
- 6 A *Föltámadott a tenger* című film eredetileg Illyés Gyula *Két férfi* című kisregénye filmváltozatának készült Petőfiről és Bemről. A forgatókönyvet azonban többszörösen átírták a kulturpolitikai vezetés, elsősorban annak irányítója, Révai József, majd a tanácsadónak meghívott – egykor kiváló –, de nálunk a zsdanovista dogmatikus koncepciót erőszakoló V. Pudovkin

szovjet filmrendező. Így a Nádasy Kálmán és Ranódy László rendezte kétrészes, részértékekben gazdag filmpannó „kényszerűen sematikus munkává vált” (Vasy Géza: „Hol zsarnokság van”. Az ötvenes évek és a magyar irodalom. Mundus Kiadó, 2005). Egysíkián mutatta be a forradalmat és Petőfi alakját, amelyet Görbe János játszott, egyoldalúan, örökön lobogó népi hősnék.

- 7 Az adatokkal kapcsolatban lásd Kerényi Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete* (Osiris, 2008).
A különböző eszmetörténetek, valamint Horváth János Petőfi Sándor „szerepjátszó” felfogása ellenében a kommunista ideológia kialakította a maga Petőfi-értelmezéseit: Révai József alaptanulmányának vonalán Pándi Pál és Horváth Márton járt az élen, utóbbi egyenesen kora bolsevikjének nevezte Petőfit („Lobogónk Petőfi”). A sajtóban Bóka László és Horváth Márton, a kultúrpolitika egyik irányítója támadta meg Németh Lászlót a Petőfi-kép „meghamisítása” miatt 1954-ben a *Petőfi Mezőberényben* című egyfelvonásosa kapcsán. (A sort többen folytatták.) Egyedül Illyés Gyula válaszolt a vádakra Németh felfogását védő, szép cikkében. Németh László így ír minderről: „A *Petőfi Mezőberényben* mutatta be a rádió, elég észrevétlen. Amikor azonban egy folyóirat is közölte, Bóka László mint Petőfi-gyalázást jelentette fel a *Szabad Népben*, s hogy Illyés Gyula Petőfi-könyve jogán védelmébe vett, Horváth Márton mondta ki a döntő szót, hogy az bizony igenis a Három Oszlop egyike ellen elkövetett merénylet volt.”
- 8 Benedek András (1913–1995) kiváló dramaturg, kritikus, regényíró, műfordító. 1945-től a Nemzeti Színház vezető dramaturgja, ahol meghatározó szerepe volt a magyar drámák színpadra vitelében. Illyés Gyula, Németh László és sok jelentős író megbecsült munkatársa volt. Tanulmánykötetei: *Színházi dramaturgia nézőknek* (1975); *Színházi műhelytitkok* (1985).
- 9 Lásd Németh László: *Galilei (A dráma pere 1953–1956)*. (Csokonai Színház, 1994). (A kötet anyaga megtalálható az internet segítségével)
- 10 Néhány név a Kossuth-díj kitüntetettek közül, amelyek magukért beszélnek. A legtöbben közülük persona non grata volt 1949–1953-ig, s utána is visszaszorították alkotói munkájukat: Ádám Jenő, Borsos Miklós, Fülep Lajos, Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Sulyok Mária, Szabó Lőrinc, Timár József. Németh László egyébként nem ment el az átadásra, s a díj teljes összegét a vásárhelyi kollégiumnak ajánlotta fel.
- 11 Görömbei Andrással, a Kossuth Lajos Tudomány Egyetem tanárával az volt a tervünk, hogy debreceni Galilei-előadásunk kapcsolódik majd a Németh László Társaság 1993-as őszi debreceni ülésszakához, amely alkalmat adhat érdemi beszélgetésekre is. Elképzelésünket azonban alaposan megcsúfolta az előadásunkat követő másnapi vita, amelyen zömmel a szerzőt, a drámát és az előadást támadó felszólalások követték egymást. Mindezt az író nevét viselő társaság égisze alatt... Egy neves esztéta, aki négy szemközti melegen gratulált előadásunkhoz, az ülésteremben, az új „pártos” hévvel bírálók előtt már nem képviselte véleményét. Elhangzott egy különösen harcos mondat is: HA MÁR EGYÁLTALÁN JÁTSZANI KELL EZT A DARABOT – AKKOR MÁSKÉNT KELL JÁTSZANI! (Ti. a Galilei-drámát.) (Sajnos nem maradt fenn jegyzőkönyv, így a jegyzeteim alapján idéztem.) Nos, valóban erről lehetett volna beszélgetni, vitatkozni az ülésen: elemezni Gellért Endre, Ádám Ottó, Horvai István, Latinovits Zoltán és a mi Németh László-megközelítésünket, vagy összehasonlítani Németh és Brecht Galilei-drámáját. Vagy miért nem gondolkodott a nagyműveltségű urak s hölgyek közül senki arról ezen a vitán, hogy miként teatralizálja a francia színház Claudel és Montherlant drámáit J. L. Barrault rendezései óta? Vagy az angol színház kísérleteit a „papír színházi” művekkel? (T. S. Eliot...)
- 12 Timár József perének tragikus történetéről lásd a *Színházi emberek* című könyv „Itt nem voltak újítások” című tanulmánya (Corvina Kiadó, 2008).
- 13 1957-ben a *Bánk bán*, *Az ember tragédiája*, a *Galilei*, a *Szeceuáni jólélek* (Jó embert keresünk címmel) a *Szent Johanna*, a *Kőszívű ember fiai*, Anouilh: *Antigone*, Capek: *Fiaim* és az 1958-ban ellenforradalmárként kivégzett Földessy Gábor rendezte *Kőszívű ember fiai* (Győri Kisfaludy Színház) előadásán éltem meg ezeket a tragikus, de felemelő perceket.
- 14 Háry Gyula drámaíró jelentős expresszionista műveket írt a II. világháború előtt. A Tanácsköztársaság bukása után Németországba, majd Ausztriába, végül 1935-ben Moszkvába menekült. 1945-ben Moszkvából hazaérkezve egy ideig ő lett a színházi és filmélet főcenzora, első számú sematikus írója. (*Az élet hídjai, Erdő*). A XX. kongresszus leleplezései új útra terelték őt sokakkal együtt. 1955-ben Háry csatlakozott a Nagy Imre-csoporthoz, mérész cikkeket írt. Ő szólalt meg utolsóként a Szabad Kossuth Rádióban (Segítsetek! Segítsetek! Segítsetek! -

kerlte a nemzetközi segítséget.) Hat év börtönre ítélték, amelyből korábban szabadult. A börtönben több értékes drámát írt. Később Svájcba emigrált.

- 15 Gyárfás Miklós dramaturg, kritikus, regény- és drámaíró, filmforgatókönyv-szerző. Filmjeit ma is nagy sikerrel vetítik. (*Butaságom története, Tanulmány a nőkről* stb.) A Színház és Filmművészeti Főiskolán (ma Egyetem) pedagógiai munkássága rendkívül jelentős volt, évtizedeken át tanított dramaturgokat, rendezőket, színészeket az egyetemes és kortárs drámaidalom értésére, elemzésére. Mint a Forradalmi Tanács elnöke 1956-ban és a forradalom leverése után bátor és a növendékeket összetartó emberi magatartást tanúsított.
- 16 Németh László művei közül még a Széchenyi-könyvtárból ismertem a *VII. Gergely, a Villámfénynél*, a *Papucshős*, a *Cseresnyés* című drámáit. Érdekes története volt számomra a Széchenyi megismerésének. Somlay Artúr – szüleim jó barátja – éjjeliszekrényén pillantottam meg egy látogatás alkalmával. Mikor kéreztem őt, hogy tanulja-e, borúsán így felelt: Tanulnám, ha engednék, de csak olvasom. De majd egyszer eljászom, Németh László nekem írta... (Kölcsönadta egy hétre a gépelt példányt, s így ismertem meg a drámát.)
- 17 Szendrő József (1914–1971) színész, rendező, színházigazgató. A mai tévénezőkben mint karakterszínész: a „kövér Szendrő” él már csak az 1945 utáni magyar színház egyik legsokszínűbb, érdekes, nagy tudású színházi szakembere. Nehéz sors jutott számára, szókimondása, renitens, önálló ízlése és magatartása miatt gyakran ütközött az 1949 utáni politikai funkcionáriusokkal és a színházi élet korifeusaival. Vezette a József Attila Színházat, rendezett a Víg-színházban, magas színvonalú színházakat teremtett nagyszerű társulatokkal Pécsen, Debrecenben, Szegeden. Fiatalon költő és szerelmes színész volt, középkorúan a Falstaff eljátszására vágyott. Hiába. „Kövér” színészként fejezte be keserűen a pályáját a Nemzeti epizódistájaként.

Főiskolásként diplomarendezési vágyaim listáján többek között szerepelt: Karinthy Frigyes *Holnap reggel*, Németh László *Villámfénynél*, *Papucshős*, Hunyady Sándor *Pusztai szél* című drámái. Végül a javasolt szovjet darab helyett Gribojedov *Az ész bajjal jár* című klasszikus komédiáját rendeztem meg.

- 18 Taar Ferenc megyei művelődési előadó, szociográfikus író váltotta le eredményes „fúrással” a nagyszerű rendező-színész igazgatót. Egyvégtében a leghosszabban vezette a Csokonai Színházat több főrendezővel is. Nem hiszem, hogy még a sok káderigazgató korában is lett volna hozzá hasonlítható óvatoskodó, a színházhoz kevésbé értő, ugyanakkor mindenbe beleszóló igazgató a hatvanas-hetvenes években. A spenót kötetű *Debreceni színészet története* (szerk. Bényei József) nagyon elnézően és ezért hamisan ítéli meg munkásságát. Filep Tibor tanulmánya az interneten is megtalálható: Tóthfalusi ügynök jelentései a debreceni irodalmi életről címmel. (Nem tudtuk, de igazgatónk III/III-as tevékenységét is folytatott.)
 - 19 *A debreceni színészet története* című könyv (Debrecen, 1976) fejezetírója, Bényei József nem tartotta alkalmasnak Novák Istvánt az *Utazás* főszerepére. Ez volt ennek a rendkívüli karakterszínésznek talán az első főszerepe, éppen úgy, mint Maklár Zoltánnak is Budapesten ugyanabban a szerepben. Szerintem Novák István Makláréval egyenértékű alakítást nyújtott. Egyébként annak idején a *Hajdú-bihari Napló* (*Alföldi Napló?*) vitát is kezdeményezett a darabról és előadásáról.
 - 20 A *Villámfénynél* rendezésének elmaradásának története: *Félni kell a farkastól* – fejezet. In Lengyel György: *Színházi emberek*. Corvina, 2008.
 - 21 Kovács György az erdélyi magyar színjátszás egyik kiemelkedő művésze (Kolozsvár, 1910 – Kolozsvár, 1977). Játszott Nagyváradon, Kolozsvárott, 1945 után egy ideig Marosvásárhelyen a marosvásárhelyi Székely Színház egyik alapító tagja volt. Bár később ismét a kolozsvári Magyar Színházhoz került, de a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskola tanára volt nyugdíjazásáig. A romániai magyar színjátszás több nemzedékét nevelte fel. Budapesten egy ízben vendégszerepelt a Nemzeti Színházban, Caragiale *Elveszett levél* című komédiája főszerepében. A *Győzelem* főszerepe érdekelte Kovács Györgyöt, minden készen állt a próbakezdésre, amikor a színház igazgatója visszalépett – egyeztetési nehézségekre hivatkozva – a meghívásától. (Ennek okát máig sem tudom.)
- Németh drámáinak színházi előadásai, értelmezésének lehetőségei hálás feladatot adnak mindenkor a rendezői megközelítések, a remekül megírt szerepek eljátszása pedig a színészek számára. Annak idején ki gondolta volna, hogy Latinovits Zoltán fogja megtalálni Németh

László korszerű rendezői megszólaltatásának egyik legérdekesebb változatát veszprémi *Győzelem* rendezésekor. Meglepődtem sok éve, amikor Gábor Miklós rajongva beszélt és írt *VII. György* szerepéről, és kiválóan el is játszotta a rádióban. Óriási veszteség, hogy színpadon erre nem került sor. Hasonlóképpen váratlanul ért, amikor Gábor Miklós a *Papucshős* egyik főpróbája után így szólt hozzám: Igazán gondolhatnál rám is egy ilyen Sebestyén karakterű szereppel, azt hiszitek, nem tudnék ilyet megcsinálni?! Gábor be nem teljesült vonzódással gondolt több Németh László-dráma szerepének eljátszására, amelyekben biztosan meglepő élményt adott volna.

- 22 Ádám Ottó rendezte a *Széchenyi* előadását a Madách Színházban 1957-ben. Németh László számos drámáját vitte színpadra vagy tévére többek között: *Matthiász Panzió*, *Görgey*, *Széchenyi*, *Bodnárné, Apáczai, Galilei...*
- 23 Pécsi Sándor talán leghíresebb alakításai: Luka (*Éjjeli menedékhely*), Perscsihin (*Kispolgárok*), Szorin (*Sirály*), Eddie Carbone (*Pillantás a hídról*), Azdak bíró (*Kaukázusi krétakőr*), Sebestyén (*Papucshős*), Szellemfi (*Liliomfi*) különböző klasszikus komédiák és nagyon sok filmszerepe.
- 24 *Papucshős*. Pécsi és a két kiváló színész nő alakítását a szerző mellett Illyés Gyula is elismerte. A fiatal Spiró György pedig megragadó portrét írt háromjukról *Három portré* címmel a *Színház folyóirat*ban (*Magtár*. Magvető, 2012).
- 25 Gellért Endre 1945–1960-ig tartó rendezői pályája a legértékesebb magyar művészi utak egyike. A Vígszínház egykori fiatal színésze a Nemzeti Színházban a magyar realista rendezői alkotások sorát teremtette meg: Móricz: *Uri muri*, Németh László: *Galilei*, Illyés Gyula drámái: *Ozorai példa*, *Fáklyaláng*, *Dózsa*, Csiky: *Buborékok*, Csehov: *Ványa bácsi*, *Pygmalion* és más Shaw-vígjátékok. Ő vezetett sokáig a Színészfőtan szakot a Főiskolán. Színészek nemzedékei áldották emlékét. Apolitikus művész volt egy agyon politizált korszakban. A Nemzeti igazgatója, Major Tamás, megelégedve sikereit és küzdelmét a nehezen engedélyezhető magyar drámákért, fokozatosan félreállította, nehéz művészi helyzetet teremtett számára. Gellért két ízben kísérelt meg öngyilkosságot.

- 26 Illés Endre: Egy vacsora emléke. *Élet és Irodalom*, 1976. 04. 05.

Ugyancsak érdekes olvasmány e témakörben: Füzi László: Magyar esszé, II. Adalékok egy anekdota utótörténetéhez. *Holmi*, 2005 (interneten a szám nincs feltüntetve). Ugyancsak Füzi László tanulmánya Németh Lászlóról: *Elhallgatás* (interneten).

- 27 Günther Grass erősen ironikus darabot írt a berlini munkásfelkeléskor a hatalom oldalára állt Brecht ellen *A plebejusok a forradalmat próbálják* címmel.

Egyébként Rényi Péter írta azt a tanulmányt, amelyre utalok. A választ Fodor Ilona írta, akinek az írására Németh László válaszolt és utalt. Lásd Rényi Péter: *Látó repertórium*, 1990–2007. Fodor Ilona: Eppur si muove... Válasz Rényi Péter Két Galilei című cikkére. *Látó*, 10. évf., 8–9. sz. (1999. augusztus-szeptember), 183–190.

A Brecht-életrajzi adatok forrása többek között John Fuegi: *The life and lies of B. Brecht*. Flamingo, 1995.

- 28 Egy vacsora emléke. *Élet és Irodalom*, 1976. 04. 17.

- 29 Héjja Sándorral, pályám egyik legtöbbször becsült és nagyon szeretett művészeivel akkor már hat év közös munka, emberi, családi barátság fűzött össze. Ő és felesége, Sebők Klári Barkó Györggyel 1988 őszén szerződött Pécsre. Ekkor keztem én el első igazgatói munkámat is Pécsen. Kolozsvárról érkeztek. (Szerződtetésük, az előző igazgató, Nógrády Róbert érdeme.) Otthon, a román hatóságok zaklatásai miatt helyzetük egyre nehezebb lett, menekülniük kellett a további üldöztetés elől. Mindhárman a pécsi társulat kiemelkedő művészei lettek. Hűségük a színházhoz töretlen volt, pedig Ablonczy László hívta őket a Nemzeti Színházba is. Héjja Sándor pécsi szerepei: Antonius, II. Fülöp, Kádár professzor (Márai: *Kaland*), *Az Apák és fiúk* főszerepe, Herceg (*Szeget szeggel*), Lucifer, a Professzor (Bulgakov-Spiró: *Optimista komédia*)...

1992-ben különböző városi, politikai körülmények miatt nem pályáztam újra Pécsen, s a Debreceni Csokonai Színház igazgatója lettem. Sajnos hiába hívtam minhármukat magammal oda, ahol méltóbb művészi és emberi situációt tudtunk volna teremteni számukra, mint a pécsi színház új vezetése 1992-től. Akkor már családi körülményeik miatt nem tudtak Debrecenbe követni. Héjja Sándorral 1994 őszén került sor újabb közös munkánkra, Galilei szerepét játszotta Debrecenben.